

Павло Сацький (Київ)

**ПРОЦЕС ОФОРМЛЕННЯ СТАТУСУ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ
В РАМКАХ СИСТЕМИ ВІДНОСИН МІЖ РСФРР,
НІМЕЧЧИНОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ
(1918 – 1922 рр.)**

Між двома світовими війнами етнічні українські території перебували у складі кількох центрально європейських держав, утворюючи європейську проблему єдності етнічних територій та здійснення щодо цих територій права народів на самовизначення.

Існувала проблема української державності. Саме вона й створювала перепони застосування щодо етнічних українських територій права народів на самовизначення. Адже території, зайняті недержавною нацією після Першої світової війни могли розраховувати при визначенні свого статусу на застосування щодо них довоєнної системи міжнародного права. Крім того, проблема державності ускладнювалася тим, що УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка) мала свої органи влади та законодавство, навіть правову базу свого місця у системі міжнародних відносин. Але легітимність державницького статусу УСРР (з 1937 р. УРСР) у міжвоєнний період була суперечливою, зважаючи на правову базу встановлення радянської влади на українських територіях. Крім того, складним на початку 1920-х рр. був процес інтеграції УСРР у систему міжнародних відносин, адже він базувався на правовій основі Брест-Литовського договору між РСФРР з одного боку та країнами Четверного союзу з іншого, підписаного у 1918 р. та згодом анульованого¹. Ускладнювала позиції УСРР на міжнародній арені також конкуренція між Радою Народних Комісарів республіки та урядом УНР за право представляти Україну на міжнародній арені. Уряд УНР перебував в екзилі і мав дипломатичні стосунки із рядом країн Європи.

Така конкуренція не могла не сприяти вирішенню проблеми єдності українських територій, оскільки УНР й УСРР пропонували свої шляхи вирішення «українського питання». Проте у складі УНР у 1919 – 1920 рр. перебували території, котрі перебували у складі Речі Посполитої до її поділів наприкінці XVIII ст. та проведення у 1815 р. Віденського конгресу. Отже, УНР мала значно вагоміші історичні правові підстави представляти український народ на міжнародній арені.

Формування правової бази у Центральній Європі для об'єднання українських етнічних територій у складі єдиного державно-політичного утворення відбувалося у міжвоєнний період (1920 – 1930-ті рр.). Тому заради дослідження й характеристики процесу становлення правової бази соборності українських територій у міжвоєнний період в масштабах центральноєвропейського регіону слід комплексно розглянути складові «українського питання» у системі міжнародних відносин у цьому регіоні.

Дослідження цього питання здійснювалося рядом радянських та іноземних дослідників². Певний внесок зробили також українські дослідники, які звернули увагу на значення відносин між СРСР та Польщею й Німеччиною для України, надавали особливої уваги процесу входження СРСР у систему міжнародних відносин³.

Метою даної статті є дослідження процесу врегулювання статусу українських територій у системі міжнародних відносин в Центральній Європі. Для досягнення мети автор поставив собі завдання: з'ясувати динаміку статусу колишніх територій УНР у ході укладання Ризького 1921 р., Рапалльського 1922 р. та Союзного 1922 р. договорів; проаналізувати правове оформлення західного кордону УСРР у ключі значення цього процесу в становленні системи міжнародних відносин в Центральноевропейському регіоні; виявити вплив політико-правової «спадщини» українських національних урядів на процес визначення статусу українських територій; визначити роль діяльності уряду УНР в екзилі на відносини між РСФРР, Німеччиною та Польщею у першій половині 1920-х рр.

Створення СРСР мало ключове значення у оформленні політико-правової основи становлення України у статусі національної республіки. Адже угоди, котрі мали наслідком зміну кордонів у Центральноевропейському регіоні в міжвоєнний період на користь Радянського Союзу, включав СРСР. Процедура інтеграції приєднаних територій у адміністративно-політичний устрій СРСР здійснювала Верховна Рада тієї чи іншої республіки⁴. Зміна кордонів Польщі сусідньої із нею Чехословаччини не могла здійснюватися без узгодження із позицією СРСР. Оскільки кордони СРСР було легітимізовано Рапалльським договором, то СРСР та Німеччина ставали фактично гарантами недоторканості кордонів Польщі. У Рапалльському договорі між Німеччиною та РСФРР (після поширення його дії на усі республіки, котрі були у союзі з РСФРР й згодом підписали договір про утворення СРСР) держави-підписанти заклали статтю про режим максимального сприяння громадянам обох держав на своїх територіях⁵, а отже, і СРСР, і Німеччина визнавали територіальні межі й кордони один одного. Польща ж була розташована між територіями Німеччини і РСФРР та союзними республіками, котрі мали спільний із нею кордон із Польщею, тому взаємне визнання кордонів підписантами Рапалльського договору означало взаємне визнання та гарантування кордонів Польщі.

На момент підтвердження факту визнання РСФРР підписанням Рапалльського договору Німеччиною, РСФРР не мала змоги впливати на політичну ситуацію в Центральній Європі, оскільки у неї не було спільного кордону із державами цього регіону. Для того, щоб отримати змогу врегулювати на переговорах у Ризі в 1921 р. питання східного кордону «окраїнних держав» (держав котрі виникли на територіях колишньої Російської імперії, зокрема Польщі), РСФРР взяла на себе повноваження представляти інтереси БСРР на цих переговорах⁶, котра мала спільні територіальні межі з Польщею. Лише після поширення дії Рапалльського договору на усі республіки, союзні із РСФРР, у майбутнього союзного утворення СРСР з'явився спільний

кордон із більшістю країн Центральної Європи. Тому лише у якості наддержавного утворення СРСР ставав гарантом дії Рапалльського договору.

УСРР мала достатньо міцні правові позиції свого статусу суб'єкта міжнародних відносин, накопичені у 1917 – 1920 рр., а це давало підстави німецькій стороні остерігатися тиску з боку УСРР. Для забезпечення практичного механізму реалізації Рапалльського договору було необхідно налагодити відносини між державами у Центральноєвропейському регіоні та реалізувати торгово-економічну частину договору. Особлива увага німецької сторони була звернута на можливість для колишніх німецьких власників на території колишньої Російської імперії здійснювати комерційну діяльність. Більшість власності останніх знаходилося на українській та грузинській території. Відповідно, Радянський Союз, котрий об'єднував союзним договором майже усі території колишньої Російської імперії, міг гарантувати Німеччині реалізацію цих позицій договору, а також надати доступ до контактів із привабливими для німецької сторони центрами на території СРСР.

Політичне значення існування СРСР для забезпечення надійності Рапалльського договору полягало в тому, що без врегулювання територіальних стосунків між Німеччиною та Польщею не було змоги вирішити ряд важливих для Німеччини питань на міжнародній арені. Найважливішим з них на початку 1920-х рр. було визначення територіальних меж Польщі та, особливо, східного кордону Німеччини.

Проблему східного кордону для Німеччини було можливо владнати, визнавши кордони радянських республік УСРР та БСРР із Польщею, встановлені Ризьким договором 1921 р. за умови визнання ними її територіальних меж, але зробити це у односторонньому порядку Німеччина не наважувалася. Вона прагнула встановити тісні економічні та політичні стосунки із радянськими республіками і ці прагнення були взаємними. Тому німецькій стороні було необхідно врегулювати питання територіальних меж Польщі спільно із радянськими республіками. На заваді цьому стояло те, що Ризький договір 1921 р. підписувала не лише РСФРР, а й УСРР та БСРР. Після поширення дії Рапалльського договору на республіки, котрі утворили СРСР, Німеччина та СРСР ставали гарантами територіальних меж Польщі, тим більше, що польські території до встановлення у Європі Версальської системи перебували у складі Німеччини та Російської імперії.

Маючи у своєму активі факт визнання УНР і Центральної Ради та дипломатичні стосунки із її урядом в екзилі⁷, Німеччина прагнула не визнавати УСРР. Склалася ситуація, за котрої заради врегулювання надзвичайно важливої для УСРР і для Німеччини проблеми, як-то визнання територіальних меж Польщі, було необхідно мати справу із єдиним політичним утворенням, котре представляло б усі радянські республіки, утворені на території колишньої Російської імперії. Таким політичним утворенням і міг бути союз цих радянських республік, котрий єднав їхній зовнішньополітичний та економічний курс і мав змогу представляти на міжнародній арені.

Зважаючи на важливе значення УСРР у системі міжнародних відносин у Центральній Європі, підкреслене статусом самостійного підписанта Ризького договору, Україну в договорі про поширення дії Рапалльського договору було виділено в окрему позицію, тоді як інші республіки перераховувалися після слів «а на рівних [у статусі. – П. С.]» (рос. «а равно»)⁸. Таким чином, було прискорено процес визнання територіальних меж Польщі та впорядкування прикордонних стосунків Польщі із Німеччиною та СРСР.

Таким чином, єдино прийнятною формою співробітництва між радянськими республіками та Німеччиною стало делегування республіками керівництву СРСР значної частки своїх повноважень на міжнародній арені як правосуб'єкту міжнародних відносин, котрий представляв майже усі території колишньої Російської імперії⁹. Це показав процес включення до складу СРСР західноукраїнських земель, коли вони інтегрувалися у адміністративну систему Радянського Союзу спочатку підписанням відповідних договорів між СРСР та Німеччиною, а вже потім прийняттям Верховною Радою УСРР Закону, котрий включав ці території до складу УСРР і, відповідно, визначав їхній статус в системі адміністративного устрою СРСР.

Більше того, існування України як політичного утворення, не обмеженого політико-правовими рамками Союзного договору, робило нестабільною дію договорів, котрими врегульовувалося питання визнання територіальних меж Польщі. Україна як самостійний суб'єкт міжнародної політики могла реанімувати чинність договорів про поділи Польщі наприкінці XVIII ст. Українські території підпадали під дію договорів про поділи Речі Посполитої, відповідно, ця правова «спадщина» мала бути врахована при відновленні української державності, зважаючи на те, що як польські, так і значна частина українських територій інтегрувалися до складу колишньої Російської імперії у результаті поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Щоправда, будучи інтегрованими, вони адміністративно не пов'язувалися із Царством Польським від моменту його створення та включення до адміністративної системи Російської імперії.¹⁰

Німеччина ж у 1922 р. остерігалася з боку радянських республік, крім РСФРР, заяв про право на політичну «спадщину» Російської імперії, зокрема у питанні отримання від Німеччини репараційних платежів¹¹. Побоювання з боку Німеччини свідчили про вагомості для цього підстави у радянських республік, особливо в УСРР, котра заявила про наміри успадкувати фінанси Гетьмана Української Держави П.Скоропадського у німецьких банках¹². Свого часу Гетьманський уряд вважав Українську державу правонаступником колишньої Російської імперії, не визнаючи юрисдикції радянського уряду Росії над українськими територіями¹³, а на той час фінанси Української Держави в іноземних банках надавали певний статус у міжнародних відносинах. Уряди УСРР та РСФРР заявляли протести прагненням держав Антанти, зокрема Франції, здійснювати тиск на Німеччину з метою змусити її передати кошти Української Держави представникам Директорії УНР¹⁴, що могло тягнути за

собою міжнародно-правовий прецедент визнання українського уряду в екзилі повноправним суб'єктом міжнародних відносин.

Отже, успадкувавши фінанси П. Скоропадського, в чому Німеччина все ж пішла на зустріч радянському уряду України¹⁵, УСРР мала певні правові підстави заявити про успадкування й іншої частки політико-правової «спадщини» України. Рапалльський договір, до якого приєдналася й УСРР, яка контролювала усі території колишньої Української Держави, передбачав відмову від усіх військових платежів (відшкодування військових втрат та боргів, а також, за здійснені під час революційних подій експропріації майна німецьких громадян)¹⁶, у тому числі й від коштів П. Скоропадського. УСРР була правонаступницею УНР. Факт правонаступності було визнано Радою Народних Комісарів РСФРР¹⁷, а у Маніфесті Тимчасового робітничо-селянського уряду від січня 1919 р. визнано те, що новий радянський уряд є наступником і продовжувачем традицій творення радянської України, започаткованих наприкінці 1917 р.¹⁸ За право бути наступником політичних та дипломатичних надбань УНР (догетьманського періоду) в 1921 р. вели боротьбу УСРР та уряд УНР в екзилі¹⁹.

Українська Держава виникла на територіях, котрі перебували під юрисдикцією уряду УНР у результаті перевороту, здійсненого за сприяння німецької окупаційної адміністрації. Згідно із Версальським договором та іншими міжнародно-правовими актами Німеччина визнала, що німецькі війська на українських територіях були окупаційними, а режими, підтримані окупаційними адміністраціями, визнано нелегітимними, тобто, «буферними васальними державами уздовж східного кордону Німеччини й Австро-Угорщини за рахунок Росії»²⁰. Відповідно, вивезені цими режимами із підконтрольних їм територій цінності отримували статус «вилучених окупаційною владою» і давали підстави уряду, котрий після окупації поширював юрисдикцію на ці території, вимагати від Німеччини й правонаступників Австро-Угорщини відшкодування за наслідки окупації. Отже, ці кошти могли отримати статус вилучених під час окупації цінностей. Особливо, зважаючи на те, що Центральний Виконавчий Комітет Рад України офіційно розглядав Центральну Раду, котра підписала Брест-Литовський договір, як уряд, із котрим він продовжує вести громадянську війну, тобто нелегітимний²¹.

Одна із статей Договору про поширення дії Рапалльського договору на союзні республіки, котра стосувалася УСРР, містила позицію про встановлення та взаємозалік претензій, які виникли між Німеччиною та Україною після встановлення між ними стану миру²². Тобто ця стаття робила Брест-Литовський договір між УНР та державами Четверного союзу не лише легітимним, а й прямої дії, а також свідчила про визнання Німеччиною УСРР правонаступницею УНР та Української Держави. А найголовніше, Німеччина позбавляла УСРР та колишні українські уряди (Директорію УНР, Української Держави) можливості інтегруватися у Версальську систему міжнародних відносин.

Правонаступництво УСРР Української Держави створювало додаткові ускладнення в стосунках між УСРР та Німеччиною і УНР й Німеччиною,

оскільки могло актуалізувати проблеми, котрі стосувалися східних кордонів Польщі, зокрема – статус Холмської області. Це було одним із ключових питань переговорів між УНР та країнами Четверного союзу в Брест-Литовську та у стосунках між УНР і польськими організаціями та Радянською Росією наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.²³

За таких умов апеляція до Німеччини як підписанта договору у Брест-Литовську могла бути цілком логічною. Адже Брест-Литовський договір, хоча й був анульований Німеччиною та РСФРР, все ж залишався єдиною правовою основою стосунків між цими державами за умов не визнання РСФРР Версальського договору й, відповідно, не визнання Радянської Росії країнами колишньої Антанти. Такий статус Брест-Литовського договору визнавали як Німеччина, так і РСФРР²⁴. Німеччина прагнула знівелювати залишки чинності Брест-Литовського договору (чинною була до підписання Рапалльського договору лише позиція про встановлення миру між Німеччиною та РСФРР), щоб створити надійну правову основу співробітництва із РСФРР та союзними із нею республіками.

Заявивши про свою позицію правонаступника, причому у виразі правонаступності Російської імперії через успадкування «спадщини» Української Держави, УСРР мала змогу поставити під сумнів всю систему міжнародних відносин, котра склалася в Центральноевропейському регіоні. Німеччина, як і РСФРР, на початку 1920-х рр. прагнула залишати цю систему непорушною. Тому СРСР стає найбільш прийнятною на той час базою для розбудови стабільної системи міжнародних відносин урядів, які виникли на територіях колишньої Російської імперії, із урядами нових держав у Центральній Європі.

Україна втрачає можливості ініціативи в питанні об'єднання українських територій і її статус суб'єкта міжнародних відносин нівелюють Німеччина та РСФРР. Тому політична доля українських земель потрапляє в цілковиту залежність від цих двох держав після підписання УСРР Союзного договору.

Функціонування системи міжнародних відносин в Центральноевропейському регіоні, котра склалася у 1922 р. із підписанням всіх розглянутих договорів, почало ставати проблематичним із намаганнями Німеччини провести повну ревізію Версальського договору, після приходу до влади А. Гітлера в 1933 р. Функціонування «старого радянсько-німецького формату» міжнародних відносин у Центральній Європі закріплювалося на основі пошуку оптимальної можливості співіснування Версальської договірної системи й договірної системи Ризького, Рапалльського й Союзного договорів та запроваджувалося шляхом просування до Версальської системи правової бази радянсько-німецьких відносин.

Ревізія Версальського договору зумовлювала перегляд всього формату міжнародних відносин у Центральноевропейському регіоні. Втрачала свою вагу взаємна радянсько-німецька гарантія територіальних меж Польщі, досягнута в 1922 р. підписанням Рапалльського договору. Підписавши у 1934 р. з Польщею договір, котрий надавав певні гарантії того, що її територіальна цілісність не буде порушена шляхом, який не відповідав нормам міжнародного

права²⁵, Німеччина на деякий час зберігала своє становище у регіоні на позиції «старого радянсько-німецького формату» міжнародних відносин у Центральній Європі. СРСР у цей час був надзвичайно зацікавлений в збереженні територіальної цілісності Польщі, оскільки її порушення могло призвести до появи прецеденту перегляду Союзного договору. Адже Ризьким договором, котрий лежав в основі “радянсько-німецького формату” відносин, було закладено принципи, якими визначалися територіальні межі Польщі²⁶ і на них будувалися стосунки між СРСР й Німеччиною. Відповідно, у разі зміни територіальних меж Польщі виникла б необхідність повернутися до застосування прямої дії Ризького договору 1921 р. між Польщею з одного боку та РСФРР й УСРР з іншого.

Ризький договір, після підписання Союзного та Рапалльського договорів, став договором непрямой дії, тобто його позиції розглядалися через призму цих, підписаних опісля, договорів. Враховуючи, що Ризький договір підписувався не СРСР як цілісним політичним утворенням, а трьома його республіками окремо, то закладалися підвалини перегляду Союзного договору і, відповідно, Україна опинялася в тому політико-правовому статусі, у якому вона була до підписання договору про поширення дії Рапалльського договору на усі союзні республіки.

Німеччина не була у 1930-ті рр. зацікавлена у перегляді «формату» міжнародних відносин в Центральній Європі, не здійснивши попередньо аншлюсу Австрії. Це мало дати їй міцну політико-правову базу в розбудові «нового формату» стосунків з СРСР та іншими державами Центральноєвропейського регіону, зважаючи, що для Німеччини на початку 1930-х рр. пріоритетною була політика перегляду постулатів Версальського договору у стосунках із Францією та Великобританією.

Таким чином, в результаті укладення Ризького мирного договору між РСФРР та УСРР, з одного боку, та Польщею, з іншого боку, у 1921 р. було фактично визнано українську радянську владу на територіях колишньої УНР. Це дало змогу уряду радянської України активізувати свою діяльність на міжнародній арені, активно заявляючи про себе як про правонаступника національних урядів 1917 – 1920 рр. та їхнього дипломатичного надбання, зокрема, Брест-Литовського мирного договору та фінансових внесків у німецькі та австро-угорські банки глави Української Держави П.Скоропадського. Але Німеччина, один із найперспективніших партнерів для УСРР та РСФРР, була зацікавлена в розвитку відносин із політичним утворенням, котре представляло б усі радянські республіки, утворені на територіях колишньої Російської імперії. Це зумовило втрату урядом УНР в екзилі дипломатичних досягнень попередніх років, зокрема факту визнання його Німеччиною та рядом європейських держав і наявністю в цих державах дипломатичних представництв. Проте, незважаючи на втрату представницьких прав урядом УНР в екзилі, РНК здобував визнання на міжнародній арені переважно завдяки дипломатичній діяльності РСФРР. УСРР втрачає ініціативу самостійно діяти у своїх інтересах, зокрема, заради об'єднання українських територій. Спільний

кордон УСРР та Польщі, визнаний останньою та гарантований завдяки поширенню дії Рапальського договору на «союзні» з РСФРР радянські республіки, створює можливості для майбутнього союзного утворення СРСР активно впливати на міжнародні відносини та долю країн Центральної Європи. Завдяки підписанню й поширенню Рапальського договору на інші радянські республіки європейської частини колишньої Російської імперії, Німеччина посилила свій політичний вплив у Центральноєвропейському регіоні та в Європі загалом. Союзний договір 30 грудня 1922 р. посилив міжнародне значення Рапальського договору та зміцнив СРСР.

Питання єдності українських територій вирішувалося в міжвоєнний період завдяки його актуалізації для керівництва СРСР та Німеччини. Окрім цього, питання статусу українських територій опиняється у центрі міждержавної боротьби наприкінці 1930-х рр., внаслідок чого виникала правова плутанина навколо їх статусу в майбутньому. Відповідно, виникали підстави переглядати статус деяких територій, котрі потрапили під юрисдикцію УРСР після Другої світової війни. Тому потребує ґрунтовного дослідження проблематика зміцнення правової бази єдності етнічних українських територій.

¹ Постановление ВЦИК об аннулировании Брест-Литовского договора. 13 ноября 1918 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора. Сборник документов. – Т. 1. – М., 1968. – С. 679-681.

² Король Н. Відновлення суверенітету України в наслідок зречення Миколаєм II престолу. – Нью-Йорк, 1968.

³ Соловйова В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917-1920 рр. – Донецьк, 2004.; Семотюк О. Україна в політичному процесі Європи 1914-1921 рр. (за матеріалами німецькомовної літератури): Автореф. дис... канд. політ наук. – Львів, 1999.

⁴ Закон «Про прийняття Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». Київ, 15 листопада 1939 р. // Позачергова Третя сесія Верховної Ради УРСР. 13-14 листопада 1939 р. Стенографічний звіт. – К., 1939. – С. 73.

⁵ Договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Германией. Рапалло, 16 апреля 1922 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора. Сборник документов. – В 2 тт. – Т. 2. – М., 1971. – С. 480.

⁶ Мирный договор между Россией и Украиной, с одной стороны, и Польшей – с другой. Рига, 18 марта 1921 г. // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – В 16 тт. – Т. 3. – М., 1965. – С. 520.

⁷ Нота Вербальная [Посольства УНР у Берліні. – П. С.] в Иностранный Отдел в Берлине, 2 мая 1919 г. № 800 // Центральный Державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 1-сч. – Оп. 1 с. – Спр. 15. – Арк. 271.

⁸ Договор о распространении на союзные РСФСР республики договора, заключенного 16 апреля 1922 г. В Рапалло между РСФСР и Германией. 5 ноября 1922 г. // Советско-германские отношения... – Т. 2. – С. 562.

⁹ Радек К. Третий год борьбы советской республики против мирового капитала // <http://magister.msk.ru/library/revolt/radek004.htm>

¹⁰ Талейран Ш-М. Мемуары. – М., 1959. – С. 314.

¹¹ Запись бесіди міністеріальдиректора МІД Німеччини А. Мальцана з послом Великої Британії Д'Аберноном про Рапальський договір і його поширення на Радянські республіки. Берлін, 6 липня 1922 г. // Радянсько-німецькі відносини. 1922 – 1925 гг. – В 2 тт. – Т. 1. – М., 1977. – С. 51-52.

¹² Нота Радянського комісаріату іноземних справ УСРР міністерству іноземних справ Німеччини. 20 липня 1920 г. // Радянсько-німецькі відносини... – Т. 2. – С. 183-184.

¹³ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – С. 90-92.

¹⁴ [Прохання Радянського комісаріату УСРР до тов. Чичеріна передати Міністру закордонних справ Франції Бріану текст його Ноти. – П. С.]. 29 травня 1921 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4-сч. – Оп. 1 с. – Спр. 645. Арк. 78.

¹⁵ [Вербальна нота уповноваженим Української Директорії пп. Супруну та фон Вронському. – П. С.]. Берлін, № 66, 25 серпня 1919 г. На уважаємі відносини від 12 і 22 серпня с. г. № 208 і 212 А // ЦДАВО України. – Ф. 1-сч. – Оп. 1 с. – Спр. 15. – Арк. 264-264 зв.

¹⁶ Договір про поширення на союзні РСФРР республіки договору, укладеного 16 квітня 1922 г. в Рапалло між РСФРР і Німеччиною. 5 листопада 1922 г. // Радянсько-німецькі відносини... – Т. 2. – С. 563.

¹⁷ Привітання Ради Народних Комісарів РСФРР Радянській владі на Україні. 16 (29) грудня 1917 р. // Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917 – 1923 рр.). – К., 1966. – С. 14.

¹⁸ Манифест Временного Рабоче-крестьянского Правительства Украины // Конституційні Акти України 1917 – 1920. Невідомі Конституції України. – К. 1992. – С. 222-223.

¹⁹ Доклад Э. Квирина Наркоминдел т. Раковскому, Наркоминдел т. Чичерину, ЦК РКП т. Крестинскому, ЦК КП(б)У т. Молотову, 14/І 1921, № 8, г. Рига // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4-сч. – Оп. 1 с. – Спр. 14. – Арк. 35.

²⁰ Архив полковника Хауза. – В 2 тт. – Т. 2. – М., 2004. – С. 246-247.

²¹ Наказ Центрального Виконавчого Комітету Рад України про Брестський мир Українській делегації на IV Всеросійський з'їзд Рад. 8 березня 1918 р. // Українська РСР на міжнародній арені. – С. 32.

²² Договір про поширення на союзні РСФРР республіки договору, укладеного 16 квітня 1922 г. в Рапалло між РСФРР і Німеччиною. 5 листопада 1922 г. // Радянсько-німецькі відносини... – Т. 2. – С. 564.

²³ Протокол переговоров в имперской канцелярии между представителями Германии и Австро-Венгрии. Берлин, 5 февраля 1918 г. // Радянсько-німецькі відносини... – Т. 1. – С. 277-279; Телеграма представителів СДКПІЛ на мирній конференції в Брест-Литовське С. Бобинського комісару по польським справам Ю. Лещинському в Петроград про укладення Німеччиною і Австрією миру з Українською радою. Брест-Литовськ, 28 січня (10 лютого) 1918 г. // Документи і матеріали по історії радянсько-польських відносин. – Т. 2. – М., 1963. – С. 311.

²⁴ Разъяснение германской делегации на Генуэзской конференции по поводу заключенного германо-русского договора. Генуя, 26 апреля 1922 г. // Радянсько-німецькі відносини... – Т. 2. – С. 510.

²⁵ Запись бесіди радянського комісара іноземних справ СРСР М. М. Литвінова з посланником Польщі в СРСР Ю. Лукашевичем стосовно укладення польсько-німецького пакту про ненапад. Москва, 1 лютого 1934 г. // Документи і матеріали по історії радянсько-польських відносин. – Т. 9. – М., 1969. – С. 160.

²⁶ Угода про приєднання Української Радянської Соціалістическої Республіки до Договору між РСФРР і Німеччиною від 19 квітня 1920 г. про надіслання на батьківщину військовополонених і інтернірованих громадянських осіб обох сторін. 23 квітня 1921 г. // Радянсько-німецькі відносини... – Т. 2. – С. 317.